

УДК 341.231.143

Л.І. Заморська,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та теорії права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

НОРМАТИВНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. В даній статті здійснена спроба встановити поняття обмеження прав людини, а також безпосередньо способи їх нормативного закріплення. Встановлено, на основі чинних конституційних актів сучасних європейських країн способи нормативного закріплення обмеження прав людини.

Ключові слова: права людини, обмеження прав людини, способи нормативного закріплення обмеження прав людини.

Постановка проблеми. Обмеження прав і свобод людини в Україні знаходить вираження через різноманітні форми як безпосередньої реалізації правообмежень на практиці, так і через форми їх нормативного закріплення, які виступають основою правового регулювання обмеження прав людини.

Виклад основного матеріалу. Тому варто звернути увагу на питання про способи нормативного закріплення (формули) обмежень прав і свобод людини. На сьогодні юридична наука виділяє три основні способи.

Перший з них (найбільш поширений і простий) — це спосіб «генеральної клаузули». Цей спосіб нормативного закріплення обмежень прав і свобод людини полягає у створенні фундаментальних принципів і всеохоплюючих вимог, які визначають цілі, підстави, межі, процедуру та способи встановлення обмежень будь-якого права з переліку, відображеного у законодавстві. Такий спосіб вперше знайшов своє відображення вже у

Конституції Франції 1791 р., де зазначалось, що «влада, яка уповноважена здійснювати правотворчу діяльність, не має права приймати закони, що створюють перешкоди у реалізації природних і соціальних прав, проголошених Основним Законом, або здійснювати порушення цих прав; а так як сутність свободи в тому, щоб робити тільки те, що не спричиняє шкоду правам інших людей чи громадській безпеці, то законодавець може передбачити покарання за вчинення діянь, котрі, посягаючи на громадський порядок чи права інших осіб, становлять загрозу для суспільства» [5]. Застосування способу «генеральної клаузули» є одноманітним і системним у використанні. Однак складність і різносторонність життя суспільства, різноманіття закріплених прав і свобод вже не може обмежитися використанням виключно «генеральної клаузули», так як постає необхідність у підлаштуванні і конкретизації типової формули відповідно до різноманітних сфер функціонування суспільства,

різних обставин і відмінних за змістом прав [15, с. 318].

Тому в юридичній практиці значно частіше застосовується зовсім протилежний спосіб — спосіб «конкретних застережень» (відсильний спосіб), сутність якого полягає у необхідності для кожного окремого права людини встановити підстави і межі обмеження такого права в окремому порядку. Приклади використання такого способу можна зустріти вже у перших документах, які проголошують права людини. Наприклад, у Великій хартії вольностей 1215 р. гарантувалось, що кожному буде дозволено залишати межі королівства і безпечно повертатись назад як суходолом, так і по воді. Обмеження могло вводиться лише в інтересах загального блага і тільки на певний короткий проміжок часу. Також винятки з загального правила робились для ув'язнених злочинців і осіб, яких було оголошено поза законом владою королівства, а також народів з тих земель, що вели воєнні дії з королівством [13, с. 212].

З поступовим поширенням конституціоналізму проблема визначення нормативного обмеження прав і свобод людини почала нерозривно пов'язуватись з оптимальними формами конституції. Нагальна потреба чіткого визначення підстав та меж обмеження прав і свобод людини постала вже перед авторами-засновниками Конституції США 1787 р. Загальну формулу правообмежень тоді віднайти було дуже складно, крім того, навіть зміст правового статусу людини залишився поза увагою панівного закону Америки. Незважаючи на це, в ст. 1 Конституції США 1787 р. усе ж було гарантовано, що «не дозволяється будь-яке обмеження дії Habeas Corpus Act, крім випадків наявності загрози громадській безпеці у

вигляді заколоту чи нападу» [2, с. 87].

Спосіб «конкретних застережень» знайшов своє застосування і в інших конституціях першого покоління. Як зразок, ст. 5 Конституції Пруссії 1850 р. зазначала, що «свобода кожного індивіда гарантується; усі підстави і межі, в рамках яких можливо застосування обмеження цієї свободи і особливо затримання будь-якої людини, мають бути передбачені законом» [6]. Саме такий спосіб «конкретних застережень» досі застосовується у багатьох чинних конституціях, у тому числі Австрії 1920 р., Бельгії 1831 р., Венесуели 1961 р., Греції 1975 р., Ірландії 1937 р., Італії 1947 р., Люксембургу 1868 р., Японії 1947 р. та багатьох інших [6].

Відсильний спосіб, або спосіб «конкретних застережень», надав можливість врахувати особливості кожного права людини окремо, а тому був популяризований і знайшов широке застосування у сьогоденній політико-правовій практиці. Незважаючи на це, даний спосіб нормативного закріплення обмежень прав людини не зміг ліквідувати потенційну загрозу того, що закріплені на конституційному рівні права будуть неправомірно звужені чи взагалі знищені законодавцем.

На нашу думку, спосіб «генеральної клаузули» і «конкретних застережень», на жаль, виступають в ролі крайніх способів нормативного закріплення обмежень прав і свобод людини. Кожен з них має як ряд безсумнівних переваг, так і низку вад, що не сприяє якісному нормативному врегулюванню такої суспільної цінності, як основи правового статусу особи. Тому найбільшого визнання в сучасній юридичній практиці переважної більшості країн світу набув певний змішаний варіант, більше відомий як

спосіб поєднання «генеральної клаузули» і «конкретних застережень».

Природа цього способу полягає у закріпленні обмежень основних прав і свобод людини на конституційному рівні з одночасним встановленням загальних принципів таких обмежень. У переважній більшості конституцій, які були прийняті в другій половині ХХ ст., у тому числі конституцій усіх пострадянських країн, застосовується спосіб поєднання «генеральної клаузули» і «конкретних застережень». При цьому важливе значення зберігає специфіка «генеральної клаузули», тобто сутність загальної формули для встановлення обмежень прав і свобод. Адже, з одного боку, вона повинна мати самостійне юридичне значення, має бути «незалежною», тобто мати змогу самостійно врегулювати відповідну сферу суспільного життя, а з іншого — бути здатною до подальшого розвитку, конкретизації і уточнення.

Новітні конституції третього і четвертого покоління демонструють значну кількість моделей такого роду. Наприклад, ч. 2 і 3 ст. 18 Конституції Португалії 1976 р. відображають детально регламентовану формулу обмежень прав і свобод людини, а саме: «Закон може передбачити обмеження прав і свобод людини тільки за тих обставин, що передбачені Основним Законом, причому обмеження мають мати чіткі межі і застосовуватись лише для захисту охоронюваних прав чи інтересів інших людей, суспільства в цілому. Закони, які мають правообмежуючий хаарктер, повинні дотримуватись обсягу і залишати конституційні положення незмінними». Така деталізована «генеральна клаузула» гарантує попередження необгрунтованого звуження обсягу передбачених в панівному законі прав і свобод людини і виступає чітким орієнтиром при

прийнятті деталізуючих законів [11].

І відсильний, і змішаний способи нормативного відображення обмежень прав і свобод людини передбачають наявність певних застережень. Перший з них має назву «застереження щодо закону» і полягає у тому, що панівний закон встановлює лише абстрактне положення, загальну формулу, посилаючись одночасно на те, що нормативно-правовий акт (закон) конкретизує дію цієї норми. Тобто, закріплення у тексті конституції прав і свобод людини у найбільш загальній формі можливе при одночасному зазначенні, що способи реалізації передбачені законом чи іншим правовим актом. Наприклад, цілком використовує «застереження щодо закону» Конституція Іспанії 1978 р., яка в одному зі своїх положень зазначає, що ніхто не може бути позбавлений права власності, окрім випадків, коли це необхідно для забезпечення суспільної користі чи соціальних інтересів, за умови належного відшкодування за процедурою, передбаченою законом [9].

«Застереження щодо закону» надає право законодавцю встановлювати обмеження прав і свобод людини, однак при цьому в той же час виступає в ролі формального стандарту їх припустимості. Кваліфіковані «застереження щодо закону» певних прав і свобод мають прописані умови, які правотворчий орган повинен дотримуватися при встановленні обмежень.

Крім «застереження щодо закону» може застосовуватись й «застереження щодо надзвичайного правового стану». Як зразок, ст. 63 Конституції Республіки Білорусь 1996 р. проголошує, що «реалізація закріплених у даній Конституції прав і свобод людини може бути тимчасово призупинена тільки на підставі введення

надзвичайного чи воєнного стану в порядку та межах, встановлених на рівні Конституції та закону» [7]. Незважаючи на це, у цього самого положенні перераховуються чотири правостановлюючі статті даної Конституції, дія яких не може бути обмежена навіть у період надзвичайного стану [14, с. 157-158].

Поряд з обмеженнями прав і свобод, які поширюються на все населення чи на частину населення держави, законодавство багатьох зарубіжних країн передбачає також індивідуальне обмеження прав і свобод людини як санкцію за зловживання ними. Прикладом може служити знову ж Конституція Федеративної Республіки Німеччини 1949 р., яка в ст. 18 передбачає: «Той, хто зловживає свободою вираження думок, свободою друку, свободою зібрань, свободою об'єднання, таємного листування, поштових і телеграфних повідомлень, власністю або правом притулку на шкоду демократичному ладу, позбавляється цих основних прав. Питання про позбавлення певного права вирішується Федеральним конституційним судом» [5].

Нарешті, слід зазначити, що і міжнародне право, і внутрішнє право зарубіжних країн часто передбачають можливість обмеження тих чи інших прав і свобод людини на певний проміжок часу за настання надзвичайних обставин. Головною причиною такого обмеження є виникнення будь-якої надзвичайної ситуації. Одним із основних проявів і об'єктивних наслідків надзвичайної ситуації є тимчасове обмеження прав і свобод громадян, яке здійснюється для усунення або мінімізації її негативних наслідків.

Однак поняття «надзвичайні обставини» в юридичній науці досліджене недостатнім чином. Єдиний міжнарод-

но-правовий акт, який містить в собі трактування даного поняття, — це Конвенція Міжнародної організації праці (МОП) «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 від 28 червня 1930 р. Відповідно до ст. 2 Конвенції, під надзвичайними обставинами розуміються обставини, що становлять загрозу чи можуть загрожувати життю чи нормальній життєдіяльності усього чи частини суспільства [3]. До них, зокрема, відносяться:

— офіційно оголошений надзвичайний стан у державі, за якого нація знаходиться під загрозою знищення;

— війна, суспільна небезпека чи інші надзвичайні обставини, котрі загрожують незалежності, територіальній цілісності й безпеці держави;

— стихійне лихо чи загроза стихійного лиха, зокрема, пожежі, повені, голод, землетрус, сильні епідемії чи епізоотії, нашествия шкідливих тварин, комах чи паразитів рослин.

Згідно законів Англії Defence of the Realm Act 1914 р. і Emergency Powers (Defence) Act 1939 р., поняття «надзвичайні (виняткові) обставини» означає «таку сукупність непередбачених збігів або поєднання обставин, яке вимагає негайного реагування або рятівних засобів». Виняткові обставини виникають внаслідок війни, загрози нападу на країну, збройного повстання, сепаратистських рухів, масових заворушень та інших подій, що ставлять під загрозу суверенітет і територіальну цілісність держави [17].

Законом Української РСР «Про надзвичайний стан» від 17 травня 1991 р., незважаючи на подальшу критику його норм як недостатньо предметних і суперечливих, було введено два важливих правила:

— надзвичайний стан може вводиться лише тоді, коли існує реальна, надзвичайна і немінуча загроза для

безпеки громадян або конституційному ладу республіки, усунення якої неможливо без застосування надзвичайних заходів;

— підставами введення надзвичайного стану можуть бути спроби насильницької зміни конституційного ладу; масові заворушення, що супроводжуються насильством; міжнаціональні конфлікти, блокада окремих місцевостей, що загрожують життю і безпеці громадян або нормальної діяльності державних інститутів; стихійні лиха, епідемії, епізоотії, великі аварії, що ставлять під загрозу життя і здоров'я населення і потребують проведення аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт [16, с. 57].

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., «будучи однією з основних і ефективних міжнародно-правових актів в області прав і свобод людини, в ст. 15 зафіксувала обмеження, спрямовані на запобігання зловживанню державами своїх повноважень» [4]. Відповідно доданої статті, «підставою для відступу від міжнародних зобов'язань з прав людини може служити тільки така виняткова, надзвичайна ситуація, яка впливає на всю націю». Таким чином, надзвичайне або інше екстраординарне становище виступає як особливий правовий режим діяльності держави, що вводиться на певний час з метою забезпечення конституційного ладу та відновлення нормального правопорядку.

Порівняльно-правовий аналіз законодавчих актів зарубіжних країн свідчить про наявність різних екстраординарних державно-правових режимів: надзвичайний стан (Данія, Угорщина, США, Канада); стан облоги (Іспанія, Греція, Португалія); стан війни (Італія, Франція); стан напруженості і стан оборони (ФРН); стан загрози

і виняткове становище (Іспанія); військовий стан (Великобританія); стан небезпеки війни (Швеція); стан федерального втручання або федеральної інтервенції (США, Аргентина, Бразилія); пряме президентське правління (Індія) [1, с. 17, 28, 33-35, 78-79, 112].

Всі ці режими є різними найменування інституту надзвичайного стану, оскільки характеризуються одними і тими ж ознаками:

— вводиться особливий режим державного управління з посиленням ролі виконавчої влади;

— підвищується централізація в управлінні державою на максимальному рівні;

— вводяться додаткові обмеження прав і свобод громадян;

— застосовуються силові методи для охорони громадського порядку тощо.

Існують три способи регулювання нормативного обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного стану в законодавстві зарубіжних країн.

Перший спосіб передбачає закріплення вичерпного переліку тих прав і свобод, які можна обмежити. Наприклад, згідно ч. 2 ст. 103 Конституції Королівства Нідерландів 1983 р., «оголошення надзвичайного стану може спричинити призупинення основних прав особистості, встановлених Конституцією. До цих прав відносяться: право вільно сповідувати свою релігію або мати релігійні переконання, якщо воно здійснюється не в будівлях або спеціально відведених приміщеннях; право на вільне поширення своїх поглядів або переконань; право на створення громадських об'єднань; право на проведення зборів і демонстрацій; право на недоторканність житла; таємниця листування, телефонних та телеграфних повідомлень; право на розгляд правопорушень і винесення

виroku, який передбачає позбавлення волі, лише судом» [10]. Згідно з Конституцією Індії 1950 р., центральні органи влади під час надзвичайного стану наділяються правом видавати накази і приймати закони, що знаходяться в протиріччі з деякими основними громадянськими правами і свободами, а саме: свободою слова і висловлювання думок, зборів, створення об'єднань і спілок, пересування, проживання та поселення в будь-якому місці на території Індії, придбання, володіння та користування майном, а також свободою вибору і заняття будь-якою професією [8].

Другий спосіб регулювання нормативного обмеження прав і свобод в умовах надзвичайного стану полягає в тому, що перераховуються тільки ті права, які ні в якому разі обмежувати не можна. Так, відповідно до п. 6 ст. 19 Конституції Португалії 1976 р., «введення стану облоги чи надзвичайного стану ні в якому разі не може зачіпати право на життя, на особисту недоторканність, на індивідуальність, на цивільну дієздатність і на громадянство, а також на заборону встановлення зворотної сили кримінального закону, право на захист підсудного і свободу совісті та віросповідання». Перелік же прав, які можна обмежити, залишається відкритим [11].

Третій варіант регулювання нормативних обмежень прав людини під час існування надзвичайної ситуації досить простий — панівний закон містить положення, що під час надзвичайного стану обмеження прав людей можливі, однак не встановлює переліку цих прав, а відсилає до спеціального закону. Наприклад, відповідно до п. 16 Акту Фінляндії 1919 р., «приписи, що стосуються основних прав громадян Фінляндії, не перешкоджають

встановленню законом таких обмежень, які є необхідними під час війни, повстання» [12].

Висновки. На нашу думку, з розглянутих способів регулювання нормативних обмежень прав і свобод в умовах надзвичайного стану варіант, коли Основний закон країни закріплює вичерпний перелік тільки тих прав і свобод, які можна обмежити, є найбільш оптимальним і таким, що відповідає вимогам правової держави.

Таким чином, форми нормативного закріплення обмежень прав і свобод людини — це вихідні від держави чи визнані нею зовнішні, офіційно-документальні методи організації обмежень прав і свобод людини, набуття ними юридичного значення. В Україні формами нормативного закріплення обмежень прав людини виступає лише Конституція України, закони України та міжнародно-правові акти, що набули чинності для України. Цим досягається універсальність обмежень прав людини та забезпечується належний рівень охорони прав людини у правовій державі. Підзаконні акти можуть лише роз'яснювати порядок застосування окремих обмежень прав людини та їх здійснення, але не можуть встановлювати нові обмеження прав людини.

Суд вирішуючи спори на підставі національного законодавства, міжнародних договорів, що набули чинності для України, зокрема щодо обмежень прав людини, але при цьому не наділений правом встановлювати такі обмеження. Договір, що містить обмеження прав людини, може в будь-який час бути переданим уповноваженою особою до суду для визнання окремого положення або всього договору в частині встановлення незаконного обмеження недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеева Л.Л., Андриченко Л.В., Боголюбов С.А., Домрин А.Н., Касаткина Н.М. Конституционное право государств Европы: Учеб. пособие для студ. юрид. вузов и ф-тов / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации / Д.А. Ковачев (отв. ред.). — М. : Волтерс Клувер, 2005. — X, 310 с.
2. Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. О.М. Мокровольського.— К.: Веселка, 1993. 157 с.
3. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_136
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 [Електронний ресурс].—Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Конституции зарубежных государств. США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Испания. Греция. Япония. Канада: Учеб. пособ. / Сост. В.В. Маклаков. — 2-е изд. испр. и доп. — М., 1997.
6. Конституції країн світу [Електронний ресурс] // Конституційна Асамблея. Електронна бібліотека НБУВ/ Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
7. Конституція Білорусії. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=131>
8. Конституція Індії. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://indiacode.nic.in/coiweb/welcome.html>
9. Конституція Королівства Іспанії. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=149>
10. Конституція Королівства Нідерланди. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: https://nl.wikisource.org/wiki/Grondwet_voor_KoninkrijkNederlanden
11. Конституція Португалії. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <https://legalns.com>
12. Конституція Фінляндії. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731>
13. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Вид. 4-те, доп. — К.: Атіка, 2004. — 616 с.
14. Маклаков В.В. Современные зарубежные конституции: сб. документов / В.В. Маклаков. — М.: МЮИ, 1992. — 290 с.
15. Олар, Альфонс. Политическая история французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики (1789-1804) / А. Олар ; пер. с фр. Н. Кончевской. — Москва : Издание С. Скирмунта, 1902 (Типо-литография товарищества И.Н. Кушнерев и К). — XI, VII, 952 с.
16. Слюсаренко А.Г. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. — К.: Знання України, 1993. — 192 с
17. Defence of the Realm Act (DORA) in The Encyclopedia of World War I: A Political, Social, and Military History, Dr. Spencer C. Tucker, vol. 2, pp 341-342.

Заморская Л.И.

Нормативные ограничения прав человека.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка установить понятие ограничения прав человека, а также непосредственно способы их нормативного закрепления. Установлено, на основе действующих конституционных актов современных европейских стран способы нормативного закрепления ограничения прав человека.

Формы нормативного закрепления ограничений прав и свобод человека — это исходящие от государства или признанные ею внешние, официально документальные методы организации ограничений прав и свобод человека, приобретение ими юридического значения.

Ключевые слова: права человека, ограничения прав человека, способы нормативного закрепления ограничения прав человека.

L. Zamorska

Normative restrictions on human rights.

Summary. This article attempts to establish the notion of restricting human rights, as well as directly ways of their normative consolidation. It is established, on the basis of acting constitutional acts of modern European countries, the ways of normative consolidation of the restriction of human rights.

Forms of normative consolidation of restrictions on human rights and freedoms are external, officially documented methods of organization of restrictions on human rights and freedoms that originate from the state or are recognized by it, and acquire legal significance.

Keywords: human rights, restrictions on human rights, ways of normative consolidation of the limitation of human rights

